

ԴԱԻԻԹ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ

(ՀԱՐՔԱՅԻ)

Է. ԴԱՐՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ

(Նահապէս Եպիսկոպոսի յիշատակին)

Ա.

Մինչև վերջին տարիներս քիչ բան զիտէինք Հայոց եկեղեցու Զ—Ը դարերի պատմութեան մասին: Բարգէն, Ներսէս Բ., Յովհաննէս Բ., Կոմիտաս կաթողիկոսների և Յովհաննէս Երուսաղէմացու թղթերի* և Խոսրովիկ Թարգմանչի երկերի հրատարակութեամբ** շատ մութ խնդիրներ լուսարանուեցան և ուսումնասիրութիւնների նիւթ դարձան: Հայ յիշատակարանների վերայ աւելացան ասորի հին և նորագիւտ աղբիւրների տուած տեղեկութիւնները†: Սակայն պատմական և մատենագրական կարեւոր նշանակութիւն ունեցող դեռ շատ խնդիրներ ունինք այս շրջանին վերաբերեալ, որ կարօտ են լուսարանութեան: Մութն է յատկապէս Է. դարու երկրորդ կիսի պատմութիւնը միմեանց հակասող տեղեկութիւններով, մութն է մեր հեղինասէրների զպրոցի ծագման պատմութիւնը, որի մէջ կարեւոր

* Բարգէնի, Ներսէսի, Կոմիտասի և Յովհաննէս Երուսաղէմացու թղթերը հրատարակուած է նախ Կարապետ վարդապետի ձեռքով Արարատում 1896 և 1898 թ. թ. և ապա Գիրք թղթոցի մէջ, Թիֆլիս, 1901: Ասորոց թուղթն ուղղուած Կոմիտաս կաթողիկոսին տ. Սամուէլ Անեցի, Վաղարշապատ, 1893, եր. 290:

** Վաղարշապատ, 1903 թ.

† Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den syrischen Kirchen. Dr. Erwand Ter-Minassiantz. Leipzig, 1904.

տեղ է բռնում Դաւիթ փիլիսոփայի անձնաւորութիւնը՝ անյաղթ, ներզինացի, Հարքացի կամ Հերետանցի կոչուած: Հասկանալի է, որ այսպիսի պայմանների մէջ մատենագրական իւրաքանչիւր մի փոքրիկ նշխար, յիշատակարան, որ այսպէս կամ այնպէս աղօտ լոյս է սփռում այդ շրջանում կատարուած պատմական իրողութիւնների կամ մատենագրական երևոյթների վերայ, մեզ համար արժէք ունի:

Այս շրջանի պատմութեան է վերաբերում և մեր փոքրիկ գրութիւնը Դաւիթ փիլիսոփայի անունով*, որ բաղկացած է երեք հատուածներից և զրուած զանազան ժամանակներում: Այս գրութիւնն առնուած է Բերլինի արքայական մատենադարանի պ. Գարամբեանի ցուցակի № 31 ձեռագրից**։ Ս. Էջմիածնի մատենադարանում տարաբաղդաբար ուրիշ օրինակ գտնել չկարողացանք համեմատութեամբ տեղ տեղ աղճատուած բնագիրը վերականգնելու համար:

Բ.

Գրութիւնների բովանդակութիւնը վերնագրի համաձայն դաւանաբանական—վիճաբանական է: Առաջին հատուածի նախաբանից տեղեկանում ենք, որ հերձուածողները պառակտում են եկեղեցու հօտը՝ իրենք «օտարացեալք և վրիպեալք ի մայրենի զրկաց եկեղեցւոյ» լինելով: Հեղինակը իւր պարտքն է համարում «յաստուածաբանութիւն մխել ճառս» ոչ սնափառութիւնից, այլ ժամանակի հարկից ստիպուած, մանաւանդ «յորժամ զերկիւղածութեանդ ձերոյ ընկալաք ամենայորդոր փութով գիր»։ Ո՞վ է այդ անձնաւորութիւնը, որ թղթով յորդորում է Դաւթին

* Տես Արարատ մարտ, 1906:

** Die Handschriften Verzeichniss der königl. Bibliothek zu Berlin, X. Band, Verzeichniss der armenischen Handschriften von Dr. N. Karamianz, Berlin, 1888 հր. 24.

Դէպքից օգտուելով մեր շնորհակալութիւնն ենք յայտնում ճեմարանի նախկին սան պ. Արաաչէս Շահբաղեանին, որ այս գրութիւնն արտագրելու և ուղարկելու նկզութիւնը յանձն առաւ սիրտով Դաւթի կերպով:

գրիչ առնել հերձուածողների դէմ տարաբաղդաբար ոչ մի ցուցում չունինք որոշելու: Գրութեան ընթացքից երու մ է՝ որ հեղինակը մի բնութեան վարդապետութեան հետեող է Հայաստանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառութեան մտքով և մաքառում է եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ յայտնի հերձուածողական ուղղութիւնների դէմ՝ առանց նրանց անուանը յիշելու: Վերջին տեղն են բռնում նեւտորականներն ու քաղկեդոնականները, յատկապէս Սեբեանները, որոնց դէմ է ուղղուած և գրութեան թափը:

Երկրորդը գրուած է Անաստաս կաթողիկոսի հրամանով՝ վերնագրին նայելով: Գրութեան սկզբնաւորութիւնն էլ յարմար է վերնագրին: Թուղթը գրուած է «Հօտասէր» «Հովուապետի» յօժարութեամբ, որ երկու կողմից էլ հաւատոյ դաւանութիւն էր պահանջել: Ո՞րք են այդ երկու կուսակցութիւնները, որոնց ի միութիւն էր ուղղում բերել հայրապետը, տարաբաղդաբար այս գրութեան մէջ պարզուած չէ. բայց պատմական տուեալներն ի նկատի ունենալով, կարելի է ընդունել, որ այդ երկու կուսակցութիւնները Յուլիանիտներն ու Սեբեաններն էին, ինչպէս հաստատուած է աւելի պարզ կերպով հեղինակի երրորդ գրութեամբ:

Երրորդ հատուածը գրուած է Աշոտ պատրիկի խնդրքով, որ հեղինակին դաւանաբանական մի քանի հարցեր էր առաջարկել պարզելու: Բացատրութիւնից երևում է, որ հարցերը կապ ունէին Յուլիանիտների և Սեբեանների ուղղութեան հետ և ճիշդ նոյն կուսակցութիւններն են, որոնց դէմ մաքառում են Օձնեցին, Խոսրովիկ թարգմանիչ և Մանազկերտի ժողովի հայրերը:

Բովանդակութեան այս համառօտ նկարագրութիւնից արդէն որոշուած է հեղինակի ժամանակը: Նա է. դարու երկրորդ կիսի մատենագիր է. Անաստաս կաթողիկոսի 661—666 թ. և Աշոտ պատրիկի 685—690 թ. ժամանակակից: Հեղինակի ժամանակը որոշում ենք հիմնուելով վերնագրների ցուցումների վերայ, որ ուրիշ պայմաններում գուցէ կասկածելի կարող էր լինել: Սակայն ի նկատի ու-

նենալով գրութիւններ չնչին բովանդակութիւնը, չենք կարող որ և է կեղծիք վերագրել հեղինակին: Ի՞նչ շահ ունէր մի ուրիշ հեղինակ Դաւիթ անունով պատկերու այս երկրորդական գրութիւնները և կապելու Անաստաս կաթողիկոսի և Աշոտ պատրիկի անունների հետ: Մեր կարծիքով վերնազիրները նոյնչափ վաւերական պիտի համարել, որչափ և գրութիւնների բովանդակութիւնը, մանաւանդ, որ պատմական պարագաները միանգամայն վստահութիւն են ներշնչում ընդունելու, որ այդ բովանդակութեամբ գրութիւններ կարող էին ծագել է. դարում: Հայոց եկեղեցու մէջ Ը. դարու առաջին քառորդում մի մեծ վէճ և մաքառում էր սկսուած Գուլիանիտների և Սեբեասների դէմ: Վիճաբանութեան սուր բնաւորութիւնն այդ ժամանակ առիթ է տալիս բնականաբար մտածելու, որ այդ վէճերը բաւական վաղ պիտի սկսուած լինէին Հայոց եկեղեցու մէջ: Բոլորովին մի նոր շարժում չէր կարող այնքան շահագրգռել երկու կողմերին և մի ամբողջ թեր և դէմ գրականութեան առիթ լինել: Մեծ ոյժ պէտք էր գործ դնել յատկապէս յուլիանիտների դէմ, որոնք Հայոց եկեղեցու մէջ արդէն բաւական զօրեղ կուսակցութիւն էին կազմում: Այս մասին տեղեկութիւն են տալիս նոյն իսկ օտար պատմիչներ՝ Միքայէլ Ասորին և Բարբրէոս: Օձնեցու Խոսրովիկ թարգմանչի երկերը, Մանազկերտի մեծ ժողովն իրենց ծագման պատմութեան նախաշրջանը պիտի ունենային, և ահա Դաւիթ փիլիսոփայի փոքրիկ գրութիւններն ապացուցանում են, որ միութեան փորձերն ու վիճաբանութիւններն սկսուած էին դեռ ևս է. դարում:

Գ.

Ո՞վ էր Դաւիթ փիլիսոփան:

Այս հարցին տարաբաղդաբար աւելի մանրամասնութիւններով պատասխան տալ չենք կարող. ստիպուած ենք քննութեան ենթարկել Դաւիթ անունով մատենադիրների մասին մեզ հասած տեղեկութիւնները, դուցէ նոցանից մէկը

նոյնանայ մեր հեղինակի հետ և այսպիսով աւելի որոշ գաղափար ստանանք նորա անձի և գործունէութեան մասին, քան այս գրութիւնները մեզ տալ կարող են: Բնականաբար մեր քննութիւնը սահմանափակուած է է. դարով կամ առ առաւելն է. դարու առաջին քառորդով: որովհետեւ նախընթաց պրակում տեսանք արդէն, որ մեր Դաւիթ փիլիսոփան ապրում էր է. դարու երկրորդ կիսում: Այս շրջանում մենք հաստատ տեղեկութիւն ունինք Դաւիթ անունով երեք անձի գոյութեան մասին՝ Դաւիթ փիլիսոփայ Բաղրեանդացու, Դաւիթ թարգման կամ թարգմանիչ Տարօնացու և Դաւիթ Հռոմայեցի կամ հիւպատի:

Ըստ երևոյթին մեր Դաւիթը հեշտութեամբ կարող է նոյնանալ Բաղրեանդացու հետ, երկուսն էլ նոյն անունն ունին և փիլիսոփայ մականունը, իսկ ժամանակի վերաբերութեամբ ոչ մի դժուարութիւն չկայ: Բաղրեանդացին ներկայ էր ներսէս Գ-ի օրով 648/9 թ. գումարուած Դունայ ժողովին, անհաւանական չէ, որ նա կենդանի լինէր ոչ միայն Անաստաս կաթողիկոսի, այլ և Աշոտ պատրիկ ժամանակ: Անշուշտ այս է եղել պատճառը, որ Չամչեանից սկսած մեր Դաւիթը նոյն է համարուել Բաղրեանդացու հետ*: Սակայն իրերի փոքր ինչ աւելի լուրջ քննութիւնը մեզ բոլորովին հակառակ եզրակացութեան է տանում:

Սերէոսի և նորան հետևող պատմիչների տուած տեղեկութեան համեմատ՝ Դաւիթ փիլիսոփայ Բաղրեանդացին Հայաստան էր եկել Կոստանդ կայսեր կողմից Հայերին համոզելու, որ կրօնական միութիւն հաստատեն Բիւզանդացիների հետ: Յոյները զանգատուել էին կայսեր, թէ Հայերը «Հռոմի հաղորդութիւն մարմնոյ և արեան Տեառն» չեն ընդունում, անարգանք են համարում Քրիստոսի համար Բաղկեդոնի ժողովն ու Լեոնի տուամարը և իրենց էլ անօրէնների տեղ դնում: Կայսրը և պատրիարքը (Պօղոս) հրովարտակ են գրում, «զի միաբանութիւն հաւատոյ տրաս-

* Չամչեան, Պատմ. Հայոց Բ. կր. 349 և 372. Զարեանալիան, Պատմ. հին դպրութեան, Վեներիկ, 1897, կր. 454:

ցեն ընդ Հոռոմի, զի մի խոտեցեն զժողովն և զտումարն զայն»։ Ներսէս Գ-ի և Թէոդորոս Ռշտունու առաջնորդութեամբ գումարւում է Դունայ ժողովը, ուր «տեսին (Հայք) զհրամանս թագաւորին, և լուան զբանս փիլիսոփային՝ որ ուսուցանէր զերրորդութիւնն բաժանմամբ ըստ տումարին Լեւոնի»։ Հայերն ի հարկէ միութեան համար հաւանութիւն չեն տալիս և մի ընդարձակ թղթով պատասխանում են կայսեր*։

Ասողկի որ երկրորդում է թէ այս ժողովի պատմութիւնը և թէ Հայոց զրաժ թուղթը, փոքր ինչ տարբերութիւններ ունի Սեբէոսից. նախ իմանում ենք, որ Դաւիթ փիլիսոփան «ի Բագրեանդ գաւառէ ի Բագաւան գեղջէ» էր, և ապա, թէ նա ժողովում ուսուցանէր բաժանմամբ զերկուց բնութեանցն վարդապետութիւն ըստ ժողովոյն Գաղկեդոնի**։ Ասողկի խօսքերն աւելի պարզ են Դաւիթ Բագրեանդացու դաւանաբանութեան մասին, բայց չենք կարծում, թէ նա ուրիշ աղբիւր ունեցած լինի աչքի առաջ բացի Սեբէոսից, ուրեմն և այդ խօսքերը ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ պարզաբանութիւն Սեբէոսի «ուսուցանէր զերրորդութիւնն բաժանմամբ ըստ տումարին Լեւոնի» խօսքերի, որ պէտք է բաւական քաջքշել բնութեան խնդրի և Գաղկեդոնի ժողովի հետ կապելու համար։ Յամենայն դէպս ըստ էութեան Ասողկի իւր աղբիւրի դէմ չէ մեղանչել՝ պարզելով նորա խօսքերը. երկուսն էլ Դաւիթ փիլիսոփայ Բագրեանդացուն համարում են քաղկեդոնական, և եթէ այս տեղեկութիւնը համատասխան է պատմական իրողութեան, զրականապէս ասել կարող ենք, որ Դաւիթ Բագրեանդացին և մեր Դաւիթ փիլիսոփան նոյն անձնաւորութիւնը լինել չեն կարող, որովհետեւ վերջինս պարզ հակաքաղկեդոնական է։

* Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլին, հրատ. Ք. Պ. Պետերբուրգ, 1879, եր. 119.

** Սանփաննոսի Տարօնացւոյ Ասողկան Պատմ. տիեզերական-երկրորդ տպագ. Պետերբ. 1885, եր. 91.

Թիւրիմացութեան տեղիք չտալու համար Դաւիթ Բազրեանդացու քաղկեդոնական լինելու խնդիրը պէտք է փոքր ինչ աւելի պարզել. պատմական տուեալներին նայելով, Սերէոսի և Ասողկի տուած տեղեկութիւնը Դաւիթ Բագրեւանդացու քաղկեդոնականութեան մասին աւելի երեւակայական է, քան իրական: Որովհետեւ Կոստանդ կայսեր ներկայացուցիչը չէր կարող իսկական մտքով քաղկեդոնականութեան պաշտպան լինել, նա կարող էր միայն Հայերին համոզել, որ միութիւն հաստատեն Յունաց հետ և չխոտեն Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեոնի տումարը: Այս էր հրովարտակի բովանդակութիւնը և այս էլ համապատասխան է պատմական իրողութեան: Կոստանդ կայսրը, ինչպէս և նորա պապը Հերակլը երբեք քաղկեդոնական չեն եղել իսկական մտքով: Նոքա հետեւող էին բիւզանդական և արեւելեան միաբնակ աղգերի կրօնական միութեան քաղաքականութեան, որի հիմքն էր կազմում մի կամքի վարդապետութիւնը, որ տրամաբանական հետեւողութիւն էր մի ընտելութեան վարդապետութեան: Քաղկեդոնականութիւնը չէր մերժուած, բայց իրօք լռութեան էր մատնուած: Կոստանդ կայսրը կամենում էր աւելի զդոյշ և աւելի չեղոք լինել իւր Τύπος περὶ πίστεως կոչուած հրովարտակով, որ հրատարակեց 648 թ.*: Նա, որ պատժեց Մարտին Ա. պապին և Մաքսիմոս Խոստովանողին իրենց հետեւողական քաղկեդոնականութեան համար, չէր կարող Հայերից պահանջել, որ քաղկեդոնականութեան հետեւեն տրամաբանական բոլոր եզրակացութիւններով: Միութեան այս փորձերը Հայոց հետ ամենայն հաւանականութեամբ կապուած էին կայսեր վերոյիշեալ հրովարտակի հրատարակութեան հետ, և ուրեմն Դաւիթ Բագրեւանդացու առաքելութեան նպատակը պիտի լինէր համոզել Հայերին, որ բացարձակ կերպով չմերժեն Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեոնի տումարը, այլ լռելով՝ այդ մասին միութիւն հաստատեն Յունաց հետ:

* Այս հրովարտակի մասին տես Hefele, Conciliengeschichte III. Freiburg n/B. 1877, § 306 և Harnack. Dogmengeschichte. II. հր. 403:

Պատմական այս լուսաբանութիւնից յետոյ՝ պարզ պէտք է լինի որ Դաւիթ Բագրեւանդացու քաղկեդոնականութիւնը պայմանական էր և ոչ բացարձակ, որ երկու բնութեան հետ դաւանէր և երկու կամք ու ներգործութիւն, ինչպէս իսկական քաղկեդոնականները: Բայց և այնպէս չենք կարող Բագրեւանդացուն նոյնացնել մեր գրութիւնների հեղինակ Դաւիթ փիլիսոփայի հետ, որովհետև վերջինս պարզ հակաքաղկեդոնական է: Նա կաթողիկէ եկեղեցու հետ նղովում է, ով «երկուս յարէ բնութիւնս ի միմեանս մի որդի պատճառելով և երկաքանչիւրոցն որոշէ զիւր ներգործութիւնս, իբր թէ մարմինն զիւրն կրէ տկարութիւն, իսկ աստուածութիւն զիւրն բացկատարէր սքանչելիս, որ է յայտնապէս երկուս ամպարշտեալ որդիս»: Պարզ է, որ այս տողերի հեղինակը քաղկեդոնականութիւնը նղովելով, չէր կարող այն դերը յանձն առնել, ինչ որ կատարում էր Բագրեւանդացին Դունայ ժողովում:

Գ.

Մեր Դաւիթ փիլիսոփայի հետ նոյն լինել չէ կարող և Դաւիթ հիւպատ կամ Հռոմայեցի կոչուածը, որ ժամանակակից էր Ստեփանոս իմաստասէր Սիւնեցուն և նրա գործակիցն էր Թարգմանութիւնների մէջ:

Այս երկու նշանաւոր Թարգմանիչների մասին տեղեկութիւն են տալիս Սամուէլ Անեցին, Կիրակոս Գանձակեցին և Օրբէլեան: Առաջինը, որ ժամանակով ամենից հինն է հետեւեալն է գրում. «Յայսմ ժամանակի (775 թ. Ք. Յ.) էր Ստեփաննոս դրան երէց՝ որ բանիրուն ճանաչիւր: Եհաս ի կատարումն ամենայն իմաստասիրական և գրամարտիկոս արհեստից՝ հանդերձ հոգեւորական առաքիւնութեամբ: Ինն և վարդապետք յաշխարհիս Հայոց՝ ընտրեալք և լուսաւորք՝ տէր Եփրեմ և Անաստաս և Խաչիկ և Դաւիթ Հռոմայեցին և մեծ իմաստասէրն Ստեփաննոս Սիւնեցին՝ աշակերտ Մովսէսի»^{*}:

^{*} Հրատ. Էջմիածնի ի ձեռն Արշակ Տ. Միքելեանի. Վաղարշապատ, 1893, էր. 87:

Գանձակեցին կրկնում է Սամուէլի խօսքերը միայն թուանականը նշանակում է Միր (= 773 թ.), և ապա աւերացնում է Սիւնեցու զրական վաստակների անունները*:

Օրբէլեան պատմելով Սիւնեցու վարքը յիշում է, թէ ինչպէս նա Կ. Պօլսում «ծանօթացեալ մեծ հիւպատոսի մի Գաւթի անուն եւ թագաւորական սեղանոյն կենաւի և ձեռնտուութեամբ նսրին թարգմանէ զգեղեցիկ գիրսն սրբոյն Դիոնեսիոսի և դնէ ինքն դժուարագոյն և խրթին բանիցն լուծումն բան առ բան. թարգմանէ և զգիրսն քաղցրաբան Գրիգորի նիւսացւոյ զընութեան և զկազմութեան**:

Բայց այս պատմիչների սկզբնական աղբիւրը, ինչպէս և նկատել է հ. Տաշեան իւր «Նեմեսիոսի յաղագս բնութեան մարդոյ» ուսումնասիրութեան մէջ†, եղել է այն յիշատակարանը, որ շատ յաճախ կրկնուած է ձեռագիրների մէջ Սիւնեցու թարգմանութիւնների վերջում, տալով իւրաքանչիւր թարգմանութեան տարբեր ժամանակը ††: Այդ յիշատակարանից տեղեկանում ենք, որ Դիոնեսիոս Արիսպագին թարգմանուած է «յերկրորդ ամի թագաւորութեանն Փիլիպպոսի (ըստ Միսիթար Այրիվանեցու ձառնարի Փիլիկոսի 576 ա)» 712/3 թ., Կիրդի Պարապմանց և թըղթոց թարգմանութիւնը «յերկրորդ ամի թագաւորութեանն Անաստասի» 714/5 թ., իսկ Գրիգոր Նիւսացուն վերագրուած Նեմեսիոսի «Յաղագս բնութեան մարդոյ» երկի թարգմանութիւնը «յառաջին ամի թագաւորութեանն Լեոնի» 717 թ.: Մէջ բերենք միայն վերջին թարգմանութեան յիշատակարանը, որովհետեւ միւսները բաւայլի նոյն են, բացի զբերքի անուններից և նոցա թուականների տարբերութիւնից. «Ի ՅՄԻԼ ամի արարածո ուշխարհիս, հառց թու. ՄԻԱ, ըստ յունարէն թւո ի ԺԴ երորդի ընդերսունին.

* Հրատ. Ասկան Տ. Յովհաննիսեանի, Մոսկուա, 1858 եր. 40.

** Հրատ. Ա. Վ. Շահնազարեանցի Ա. Փարիզ, 1859, եր. 178.

† Մատենադարանի մանր ուսումնասիրութիւնք Ա—Զ, Վիեննա, 1895, եր. 7—12.

††. Զարբանալեան, Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց, Վենետիկ, 1889, էր. 388, 519, 371.

յառաջըն ամի թգթեն ղևոնդի թգի. թքմսեցաւ զիրքս սրբոյս զրիգորի եպ" Նիւսացո, և ստոյգ աւրինակաց ի Կոստանդն», ի ծեռն Դաւթի հիւպատոսի եւ թգական սեղանոյն կինառի, եւ ի ծեռն Ստեփաննոսի քհի եւ քերդողի աշակերտի տն մուսիսի սիւնեց եպ»: Այս յիշատակարանն առնուած է Մխիթար Այրիվանեցու նշանաւոր ճառընտրից Կարինեան ցուցակի 924 (=944), 602 ա. որ դրուած է ժԳ. դարում, 1287 թուից առաջ. որովհետեւ պատարագամատոյցի «Գոհութիւն և փառաբանութիւն» քարոզի մէջ յիշուած են Յակոբ հայրապետ (Կլայեցի +1287), քրիստոսաղաւր արքայն Լեոն(+1289), և Գեմետրէ (Վրաց թագաւոր +1289): Այստեղ, ինչպէս ընթերցողները նկատել կարող են, հայոց ՄԻԱ (772) կամ ըստ Գանձակեցու ՄԻԲ (773) թուականը չի համապատասխանում Լեոնի կայսրութեան առաջին տարուն. բայց Չամչեան (Բ. եր. 555) ձեռքի տակ է ունեցել նոյն յիշատակարանը «ըստ հայում թուականին ճ'ՂԵ» ընթերցուածով, որով վերանում է հակասութիւնը: Այսպիսով տեսնում ենք, որ այս սխալը շատ վաղ ժամանակներից սպրդած է եղել յիշատակարանի մէջ և այդպիսի սխալ օրինակից օգտուել են Սամուէլ Անեցին (Բ-ի փոխարէն է), Գանձակեցին և Այրիվանեցին, այն ինչ Օրբէլեանը ազատ է այդ սխալից, թէև բառացի օգտուել է յիշատակարանից, Ստեփանոսի մահը նշանակելով 735 թուին:

Վերոյիշեալ յիշատակարանների տուած տեղեկութեամբ մենք բաւական ճշգրիտ գաղափար ունինք Դաւիթ Հիւպատի ժամանակի և թարգմանական դործունէութեան մասին. նա գործակցել է Ստեփանոսին 712—716/7 թիւը: Արդ այս հանդամանքն ի նկատի ունենալով՝ ամենայն հաւանականութեամբ ասել կարող ենք, որ մեր Դաւիթ փիլիսոփան նոյն լինել չէ կարող Դաւիթ Հիւպատի հետ Դաւիթ փիլիսոփան, որ ապրում էր Անաստասի ժամանակ, արժանացած էր նորա ուշադրութեան, որոշ չափով հեղինակութիւն էր վայելում նորա աչքում և մասնակից էր կրօնական միութեան խնդիրներին, պէտք է առնուազն

35—40 տարեկան մի անձն լինէր, իսկ այդպիսի մի մարդ չէր կարող 612—617 թուականին այնքան եռանդուն կերպով թարգմանութիւններով զբաղուել և պալատում կայսերական սեղանի պաշտօնեայ լինել:

Ե.

Եօթերորդ դարում յիշուած Դաւիթ անունով մատենագիրներից մէկն է Դաւիթ թարգման կամ թարգմանիչ Տարօնացին: Այս անձի մասին ստացած մեր տեղեկութիւնները տարաբաղդաբար ընդարձակ չեն: Մեր ամբողջ ծանօթութիւնը հիմնուած է երկտող մի փոքրիկ յիշատակարանի վերայ, որ գրուած է Բարսեղ Կեսարացու ծննդեան մասին գրած մի ճառի թարգմանութեան վերջում: Մեզ յայտնի են այս յիշատակարանից երեք օրինակ ժ. և ժ. Դ. դարում գրուած ձեռագիրների մէջ: Դոցանից մէկն է № 917 (կ. ց. 903) բոլորգիր, փոքրադիր ճառընտիրը, գրուած թղթի վերայ Ստեփան կրօնաւորի ձեռքով 21. Դ. (1285) թուին: Ամբողջը Բարսեղ Կեսարացու ճառերի ժողովածու է. «ի ծնունդն Փրկչին» վերնագրով և «Ի ծնունդըն իւրականն» սկսուածքով ճառը բռնում է 144^p—155^p թերթերը. որից յետոյ 156^a «ի ծնունդ Փրկչին» կրկնուած վերնագրի տակ գրուած է այսպիսի յիշատակարան. «Դաւիթ թարգման տարաւնացի զժառս զայս յետոյ դարցոյց ի յունէն ի հա քարքառ ի դամասկացոց քաղաքին, հրամանաւ Համազասպա Կորսպաղատի մամիկոններից տն: Եւ եղիցի աւրհնութիւն տն ի վերա նոցին»*: Նախընթաց պրակում յիշած Մխիթար Այլիվանեցու ճառընտիրը նոյապէս ունի այս ճառը և յիշատակարանը 902^p—911^p, միայն տարբեր ուղղագրութեամբ և վերջանում է «ի վերա նորա» խօսքերով, այսինքն Տիրոջ օրհնութիւնը հայցում է միայն

* Այս յիշատակարանը ունի և Զարբանապեան, Բարսղի ճառերի մի երկաթագիր օրինակից, միայն առանց վերջին նախադասութեան: Հին դպրութիւն 1897, եր. 455, Մատենադարան հայկ. թարգմ. 1889, եր. 329:

Համադասպ Մամիկոնեանի համար: Եւ վերջապէս № 1650 Դրիդոր Աբասայ որդու նշանաւոր Պատճառաց զբքի մէջ, 256^ա, «Քի ծնունդն» ճառի պատճառից յետոյ զրուած է «Պատճառ ութուտասն ճառին, վս հարցման Բարսղի առ ապողինար» վերնագիրը և ապա այսպիսի ծանօթութիւն. «Եւ ի վերնագրէն ուսանիս, զի յետոյ թարգմանեցաւ ճառս ի Դաւթէ թարգմանչէ, եւ եղաւ յայտը մատենի»... Սակայն ծանօթութիւն դնողը սխալուել է, կարծելով թէ Դաւիթ թարգմանիչը Բարսղի առ Ապողինար հարցմունքն է թարգմանել: Դորա պատճառն այն է, որ յիշատակարանը և հարցման վերնագիրը կցուած էին միմեանց, ինչպէս այդ տեսնում ենք և № 927 ձեռագրի մէջ: Այս ձեռագիրը թէև թուական չունի, բայց ինչպէս յետոյ կտեսնենք, զրուած է ԺԲ. դարու վերջում կամ ԺԳ. ի սկզբում:

Յիշատարարանի մէջ յիշուած Համադասպ Մամիկոնեանը Թէոդորոս Ռշտունու յաջորդն էր իբրև Հայոց իշխան, եթէ չհաշուենք Մուշեղ Մամիկոնեանի կարճ իշխանութիւնը: Ռշտունու մահը կարելի է դնել ոչ վաղ, քան 655 թ., իսկ Համադասպի կիւրապադատութիւնը 656—659 թ., երբ Կոստանդ կայսրը հնարաւորութիւն ունէր Հայաստանը կրկին իւր իշխանութեան տակ առնել Այրարների մէջ ծագած ներքին խռովութիւնների պատճառով: Այս խռովութեան հետեանքն այն էր, որ Մուսավիան ստիպուած էր խաղաղութեան դաշինք կապել յունաց հետ 659 թ.: Ասողիկ 655 թիւն է համարում Համադասպի կիւրապադատութեան առաջին տարին, իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս երեք տարի տալիս նորա իշխանութեան: Երկուսն էլ մօտաւորապէս ճիշդ են, որովհետև յամենայն դէպս Համադասպի կիւրապադատութիւնն ընկնում է է. դարու յիսունական թուականի վերջերին: Կայսրը նորան արժաթի դահոյք է տալիս և «զիշխանութիւն աշխարհին Հայոց, և պատիւս այլոց իշխանացն և դանձս զաւրացն», ուրիշ խօսքով Հայաստանի ներքին կառավարութեան ղեկը նորան է յանձնում: Ժամանակակից պատմիչը այս տեղեկութիւնների հետ մեծ զովասանքով է խօսում նաև նորա ընթեր-

ցասիրութեան և ուսումնասիրութեան մասին*։ Ի՞նչ կապեր ունէր Դաւիթ Տարօնացին Համադասպ Մամիկոնեանի հետ, տարաբաղդաբար չգիտենք, բայց հաւանական է, որ վայելում էր նորա իշխանական շնորհը և ուղեկցել էր նորան դէպի Դամասկոս, ուր և թարգմանել էր նորա հրամանով Բարսղի վերոյիշեալ ճառը։

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Դաւիթ Տարօնացին ժամանակակից է Անաստաս կաթողիկոսին, ինչպէս և մեր Դաւիթ փիլիսոփան։ Դաւիթ թարգմանիչ Տարօնացին Դաւիթ Բազրեանդացու հետ նոյն լինել չէ կարող, որովհետև երկուսի բնագաւառները միանգամայն տարբեր էին միմեանցից և երկրորդի բնակավայրն, ինչպէս երևում է Կ. Պոլլիան էր, զոնէ այնտեղից էր ուղարկել նորան կայսրը Հայաստան։ Բայց Դաւիթ թարգման Տարօնացուն մեր Դաւիթ փիլիսոփայի հետ նոյնացնելու ոչ մի դժուարութիւն չունենք։ Սակայն եթէ նոյն իսկ ապացուցուած ևս համարենք այս երկու անձնաւորութեան նոյնութիւնը, դարձեալ մեզ համար մութն է, թէ ի՞նչու մեր զրութիւնների հեղինակը փիլիսոփայ մակդիրն ունի և ի՞նչու Դաւիթ Տարօնացին թարգման կամ թարգմանիչ է կոչւում. ոչ առաջինը իւր գաւառական շնչին զրութիւններով փիլիսոփայ անունը կժառանգէր և ոչ վերջինը Բարսղի մի ճառը թարգմանելու համար թարգմանիչ կկոչուէր։ Մեզ հարկաւոր են աւելի դրական ցուցումներ թէ այդ երկու անձանց նոյնութիւնը հաւանական դարձնելու և թէ Դաւիթ փիլիսոփայի անձնաւորութիւնն աւելի պարզելու համար, և բարեբաղդաբար Ստեփաննոս իմաստասիրի և մեր Դաւթի այս զրութիւնների մի փոքրիկ առնչութիւնը պարզում է ոչ միայն մեզ հետաքրքրող խնդիրը, այլ և լուծում դրական մի կարեւոր հարց՝ Դաւիթ Հարթացու ժամանակը։

Գ. Վ. Յովսէփեան

(Շարու հակելի)

* Սեբէոս, Պատերազմ, 1879, եր. 150.